

ERASMUS EN EGMOND

JAN VAN HERWAARDEN

Egmond en de ‘Bataafse mythe’

Het staat buiten kijf dat de abdij van Egmond gedurende de middeleeuwen het belangrijkste klooster van Holland was.¹ Voor de culturele en intellectuele geschiedenis van het graafschap speelde dat klooster een hoofdrol, wat onder andere blijkt uit het Egmondse aandeel in de geschiedschrijving van het graafschap.² Tegen het einde van de middeleeuwen werd die centrale positie ondermijnd, al was het alleen maar door de opkomst van andere culturele brandpunten, zoals scholen in de Hollandse steden.

Nog niet zo lang geleden is aangetoond dat de bibliotheek van het klooster een belangrijk element was in de intellectuele infrastructuur. In de ontstaansgeschiedenis van wat wel de ‘Bataafse mythe’ wordt genoemd - waarin Holland werd geïdentificeerd met de streek die de Romeinse geschiedschrijver Tacitus (ca 55-120) Batavia noemde en waar in de jaren 69-70 de roemruchte opstand van Julius Civilis zich had voorgedaan³ - speelde de bibliotheek van Egmond een rol en vanuit het klooster werd geprobeerd de abdij met behulp van de output van die mythe een nieuw cultureel elan te geven. Duidelijk is geworden dat de bijdragen van vooraanstaande humanistische geleerden als Cornelis Gerard van Gouda (Cornelius Aurelius; ca 1460-1531) en diens neef Willem Hermans van Gouda (ca 1469-1510) met Egmond in verband kunnen worden gebracht. Dat impliceert een verstandhouding tussen de kloosters van Lopsen bij Leiden (waar Aurelius verbleef), Steyn (waar Willem Hermans van Gouda is gestorven) en Egmond, zonder dat van ordegebondenheid sprake was; het was dus een puur intellectuele aangelegenheid.⁴

Ook de naam van de uit Naaldwijk afkomstige Leuvense theoloog Maarten van Dorp (1485-1525) wordt in verband met de ‘Bataafse mythe’ genoemd.⁵ Voor hem stond dat in directe relatie tot de Egmondse bibliotheek⁶, want daarin was hij strijk en zet de naam ‘Holtland’ tegengekomen voor de regio die eerder als Batavia was aangeduid, zoals staat te lezen in een boekje dat Van Dorp in februari 1514 in Leuven heeft laten drukken. Van Dorp publiceerde in dat boekje een brief van een Italiaan, waarin deze zijn reis door Holland beschreef en in het bijzonder inging op zijn bezoek aan Rotterdam met als coryfee Erasmus, die hij echter niet als Bataafse held maar als *sidus Germaniae* - ‘Ster (Luister, Glorie) van Duitsland’ - karakteriseerde.⁷ Hoewel hij aanzienlijk jonger was dan Cornelius Aurelius en Willem Hermans, zou Maarten van Dorp als eerste in Egmond de connectie tussen Batavia en Holland hebben aangetroffen:

Die dit ghevoelen eerst ghehadt heeft was Martinus Dorpius, verklarende in de abdye tot Egmont ghesien te hebben eenighe Chronijcken in welcke niet anders gheschreven was,

aldus is te lezen bij Wouter van Gouthoeven (1567-1623) en Petrus Scriverius (1576-1660), die beiden met name het werk van Aurelius hebben verwerkt.⁸ Naast Maarten van Dorp blijkt ook Cornelius Aurelius met vrucht van de Egmondse bibliotheek gebruik te hebben gemaakt.⁹

Of diens neef Willem Hermans eveneens de weg naar Egmond had gevonden blijft de vraag, al is werk van hem wel in een Egmonds handschrift terechtgekomen.¹⁰

Erasmus en Egmond?

Erasmus heeft met de genoemde protagonisten nauwe betrekkingen onderhouden en zelf in de eerste fase van het formuleren van de Bataafse mythe een rol gespeeld, getuige zijn bekende *Adagium* 'Het Bataafse oor' (*Auris Batava*), dat hij uiterlijk in 1508 heeft geschreven.¹¹ Later heeft hij nog eens duidelijk aan de Bataafse mythe gerefereerd: 'Of ik Bataaf ben, staat voor mij nog onvoldoende vast, maar dat ik Hollander ben, kan ik niet ontkennen', schreef hij op 1 oktober 1520 vanuit Leuven aan iemand die hij als *Petrus Manius ex ordine dominicali* adresseerde.¹² Het gaat om een fictieve persoon die tot de dominicaner orde zou hebben behoord. Zou Erasmus met die zogenaamde Pieter Man niet kunnen hebben gezinspeeld op Meinard Man, tot diens dood op 4 december 1526 abt van Egmond? De suggestie wint aan kracht doordat Erasmus in de brief aan 'Manius' melding maakt van een optreden van Maarten van Dorp in Den Haag, wat inderdaad een issue is geweest in de betrekkingen tussen Maarten van Dorp en Meinard Man: Maarten van Dorp droeg de gedrukte uitgave van de betreffende toespraak op aan Meinard Man. Bovendien maakt Erasmus een toespeling op zijn *bête noire* bij uitnemendheid, de carmeliet Egmondanus, waarover hierna wat meer.¹³

Het is dus zonder meer de moeite waard na te gaan in hoeverre de naam van Erasmus met Egmond in verband kan worden gebracht, temeer omdat Erasmus op 22 januari 1527 in zijn eerste testament de bibliotheek van Egmond heeft begunstigd.¹⁴ In datzelfde testament bedacht Erasmus zijn dienaar Quirinus die, mits aanwezig geweest bij het sterfbed, voor zijn trouwe en langdurige dienst tweehonderd gouden florijnen tegemoet kon zien. Het gaat hier om Quirinus Talesius (1505-1573), van vaderszijde geparenteerd aan Meinard Man.¹⁵ Op het moment van testeren was Man dan wel overleden, maar waarschijnlijk was Erasmus daarvan nog niet op de hoogte. Wat is dan meer voor de hand liggend om te veronderstellen dat er sprake is geweest van een band tussen Egmond en Erasmus?¹⁶

Herhaaldelijk heeft Erasmus zich beklaagd over wat hem in zijn kinder- en jongelingsjaren is aangedaan. In zijn eerste brieven en later terugblikkend op zijn verleden laat hij zich laatdunkend uit over de scholing die hij heeft genoten. In het bijzonder zijn verblijf in 's-Hertogenbosch zag hij in educatief opzicht als verloren tijd en wat hem later in Parijs in het Collège Montaigu zou overkomen heeft hem zijn leven lang dwarsgezet. Zijn verblijf daartussen door in het klooster Steyn was volgens hemzelf ongewenst: hij had naar een universiteit gewild en had geen enkele monastieke roeping.

Hij heeft echter nooit expliciet geklaagd over de studieuze mogelijkheden aldaar, integendeel: in *De contemptu mundi*, één van zijn oudste geschriften, zag hij juist in het kloosterlijk bestaan een ideale voorwaarde tot het genot dat het geleerdenleven met zich bracht.¹⁷ Het is niet onwaarschijnlijk dat Erasmus zijn opvattingen in dezen heeft ontleend aan Italiaanse humanisten en dan in het bijzonder aan Petrarca en Laurentius Valla. De invloed die de laatstgenoemde op Erasmus' vorming heeft gehad, kan nauwelijks worden overdreven, wat impliceert dat Erasmus diens werk - en waarschijnlijk ook dat van Petrarca - in deze periode van zijn leven heeft leren kennen.¹⁸ In ieder geval had Erasmus in zijn kloosterjaren contacten met mensen van enige allure en nam hij deel aan extra-murale studieuze bijeenkomsten in Gouda die hij weliswaar badinerend beschreef, maar die toch tot zijn ontwikkeling hebben bijgedragen.¹⁹

Ondanks de achteraf zozeer bejammerde leerjaren heeft Erasmus juist in die periode ruimschoots gelegenheid gekregen kennis te maken met zowel klassieke als christelijke auteurs die hij zijn leven lang als autoriteiten is blijven beschouwen. Uit zijn oudste geschriften blijkt dat hij niet alleen belezen was in de kerkvaders, met name Augustinus en Hieronymus, maar ook in de profane, klassieke, letteren. Zijn eerste activiteiten als dichter zijn zonder deze ondergrond onmogelijk te begrijpen. Dit gegeven dwingt tot de conclusie dat er in de Noordelijke Nederlanden bibliotheken waren die aan dit soort behoeften konden voldoen. Eén van die bibliotheken was onmiskenbaar de kloosterbibliotheek van Egmond.

Erasmus is nooit in Egmond geweest

Cornelius Aurelius, Willem Hermans en Maarten van Dorp zouden alle drie of elk voor zich als schakel tussen Erasmus en Egmond hebben kunnen fungeren. Nergens is echter enige aanleiding te vinden om te veronderstellen dat die relatie ook daadwerkelijk tot stand werd gebracht. Het ligt voor de hand te veronderstellen dat zijn vrienden Erasmus wel degelijk hebben geïnformeerd over de abdij en de rijke bibliotheek aldaar. In hoeverre die bibliotheek ‘up to date’ was, blijft de vraag.²⁰ Meinard Man, die tussen 1510 en 1526 als abt van Egmond heeft gefungeerd en hierna nog ter sprake zal komen, heeft geprobeerd van Egmond een cultureel brandpunt te maken, waarbij de bibliotheek natuurlijk een belangrijke rol zou hebben moeten spelen.²¹

In hoeverre het onderwijs in de abdij de moderne trant volgde, blijft onzeker. Het is bekend dat Erasmus geen hoge dunk had van de op kloosterscholen gangbare leermiddelen. Zo veegde hij eens een paar bekende traditionele leerboeken van tafel, waarvan er in ieder geval een het onderwijs in Egmond ten dienste stond en daar ook door leerlingen werd overgeschreven.²² Het is echter de vraag of dat soort werken in het begin van de zestiende eeuw nog tot de leerstof van Egmond heeft behoord. Uit de boeken blijkt dat de abdij de beschikking heeft gehad over een exemplaar van Erasmus’ befaamde onderwijsboek over het terstond - van jongs af aan - en ruimhartig opvoeden van kinderen dat in oktober 1529 bij Michael Hillen van Hoogstraten in Antwerpen was verschenen.²³ Dat was voor Hof aanleiding om, al is er weinig tot niets naders over het toenmalige onderwijsklimaat van Egmond bekend, in zijn bekende geschiedwerk over Egmond op te merken:

‘We mogen het exemplaar van Erasmus’ *De pueris statim ac liberaliter instituendis* dat te Egmond aanwezig was, wel als een spoor van modern onderwijs beschouwen’.²⁴

Het staat vast dat er nauwe relaties hebben bestaan tussen Man en de Alkmaarse school. Wat onderwijs betreft moet dus waarschijnlijk meer naar die school dan naar Egmond worden gekeken voor een antwoord op de vraag of dat onderwijs met de tijd meeging. Voor de Alkmaarse school lijkt dat inderdaad wel het geval te zijn geweest, gezien de inbreng van iemand als Johannes Murmellius, die eveneens hierna nader aan de orde zal komen.²⁵

Wat er ook moge worden geschreven over mogelijke contacten en invloeden, feit is dat Erasmus nooit in Egmond is geweest. De meest noordelijke plaatsen in zijn itinerarium zijn Haarlem en Amsterdam, waar hij tijdens zijn laatste Hollandse reis in 1501 is geweest. Dat Erasmus destijds behalve Haarlem ook Amsterdam heeft bezocht blijkt pas uit een brief van mei 1527.²⁶ In Haarlem bezocht hij Willem Hermans die hem door zijn slappe studiehouding ernstig teleurstelde. Erasmus’ pogingen om Willem Hermans ervan te overtuigen dat het absoluut noodzakelijk was Grieks te leren, leden schikbreuk en ook voor het overige spreekt

Erasmus' korte samenvatting van zijn laatste Hollandse reis boekdelen: 'Door deze reis zijn twaalf kronen over de balk gegooid en is tegelijk een vriend teleorgedaan'.²⁷

Er resteert dus niets anders dan een indirecte verstandhouding. Om die te traceren moet worden nagegaan of er indicaties in Erasmus' relatiepatroon te vinden zijn, die wijzen in de richting van Egmond. Dankzij zijn briefwisseling zijn we redelijk op de hoogte van Erasmus' contacten.

Egmondse sporen in de briefwisseling

Als we kijken naar Egmondse sporen in Erasmus' literaire nalatenschap, worden we weinig wijzer, behalve dan dat kan worden vastgesteld dat de epistolaire contacten met Willem Hermans en Cornelius Aurelius in resp. in 1503 en 1498 zijn opgehouden (wat niet wil zeggen dat zij daarna niet meer in de correspondentie voorkomen) en dat de briefwisseling tussen Erasmus en Maarten van Dorp start in 1514. Zoals reeds is opgemerkt wordt in geen van de brieven van en aan Hermans en Aurelius op Egmond gezinspeeld. Evenmin is het duidelijk of Erasmus ooit de uit Brussel afkomstige Egmondse monnik Jan Lips heeft ontmoet, de oom van Maarten Lips (Lypsius; ca 1492-1555) die zo graag had gezien dat zijn neef ook naar Egmond zou zijn gekomen. Maarten werd echter te jong geacht en zou zijn monastieke vorming in de priorij van St. Maartensdal te Leuven ontvangen. Later, na 1516, zou Maarten Lips zich nauw met Erasmus verbinden en hem tot het laatst in zijn tekstverzorgende arbeid terzijde staan. Het is best mogelijk dat ook oom Jan daarin een rol heeft gespeeld, maar daarover is verder niets bekend, dus dit mogelijke lijntje tussen Egmond en Erasmus helpt ons niet veel verder.²⁸

Wel is er in de briefwisseling van Erasmus enige malen sprake van telgen uit het adellijke geslacht Egmond - en dan met name Floris (1469-1539) en diens zoon Maximiliaan (ca 1508-1548) -, echter zonder enige referentie in de richting van het klooster.²⁹ Voorts komt *Egmondanus* als herkomstaanduiding van een persoon regelmatig in die briefwisseling voor en ook in zijn werken valt die naam nogal eens. Egmond was dus hoe dan ook een bekende klank voor Erasmus, zij het in het laatste geval als een dissonant. Achter *Egmondanus* gaat namelijk Nicolaas Baechem schuil, die in Egmond was geboren. Als Erasmus aan iemand een bloedhekel had, dan was het wel aan deze uit Egmond afkomstige carmeliet-theoloog-inquisiteur. Tot en met zijn dood (23/24 augustus 1526) en ook nog nadien zou deze Baechem Egmondanus het mikpunt blijven van Erasmus' toorn. Vernietigend is Erasmus' grafschrift voor Baechem: 'Hier ligt de Egmonder, een onnutte last van de aarde. Hij minde razernij, moge hij geen rust hebben'.³⁰

Zo bezien stond Egmond dus wat Erasmus aangaat in een kwaad gerucht, wat natuurlijk niet wil zeggen dat hij ook het Egmondse klooster ongunstig gezind zou zijn geweest.

De plundering van Alkmaar en Asperen in 1517³¹

In de correspondentie van Erasmus is een opvallende plaats ingeruimd voor Alkmaar, waarvan de lotgevallen rond 25 juni 1517 Erasmus als exempel voor de kwalijke gevolgen van oorlog heeft gehanteerd. De referentie is te vinden in de brief die Erasmus op 23 augustus 1517 in Leuven heeft geschreven aan zijn trouwe vriend Beatus Rhenanus (1485-1547) te Basel, waarin het volgende te lezen staat:

'Er bestaat een bende mannen die men de Zwarte Hoop noemt. Deze heeft Alkmaar, een zeer bloeiende stad in Holland, ingenomen en geplunderd. Omdat zij [nl. de

Alkmaarders] zich heftig teweer stelden, is daar ook tegen vrouwen en kinderen schandalig opgetreden. Zij zouden veilig zijn geweest als 600 soldaten hen zouden hebben beschermd; bovendien had die bende nog maar pas geleden vóór ons tegen de Friezen gevochten! En dat terwijl er, omdat men met angst en beven zag aankomen wat kwam, gezanten erop uitgestuurd waren om hulp van de vorst te vragen, die niet waren ontvangen, noch was het hun toegestaan om zich op eigen kosten gewapenderhand te verdedigen. Het was hun zelfs op straffe des doods verboden zelf Gelre binnen te vallen nadat zij door de Geldersen waren geplunderd'.³²

In het laatste stuk van de Egmondse abtenkroniek lezen we dat dezelfde episode ook Egmond betrof:

‘Vervolgens zijn zij naar Egmond opgerukt en hebben meer dan 80 huizen in de fik gestoken en ook nog het klooster en het dorp geplunderd. Daarna trokken ze verder naar Limmen, Beverwijk en Spaarndam ... Verder trokken zij in de buurt van de stad Utrecht naar het land van Arkel en hebben daar met een sterke troep Asperen overvallen en die plaats, na bijna alle inwoners te hebben omgebracht, geplunderd. Toen pas heeft de heer van Nassau [Hendrik III (1483-1539)], de stadhouder van Holland, na een omvangrijke troep soldaten te hebben gemobiliseerd, voornoemde Gelderse soldaten bij Asperen verdreven en hen tot op Gelders gebied achtervolgd ...’³³

Eind augustus kwalificeerde Erasmus in een andere brief het optreden in Asperen als ‘erger dan Turks’ en twee jaar later beschouwde hij dat als een exempel van de gevolgen van tekortschietend landsheerlijk bestuur.³⁴ Nog in 1530 wees Erasmus in zijn roemruchte verhandeling over de *Turkenkrijg* op de gruwelen van Asperen.³⁵

Erasmus bevond zich tijdens deze gebeurtenissen in Leuven, waarvandaan hij zojuist zijn *Querela pacis* aan de Utrechtse bisschop Filips van Bourgondië had opgedragen, zodat het begrijpelijk is dat hij was getroffen door wat zich in Asperen had afgespeeld.³⁶ Door wie of hoe Erasmus van het een en ander op de hoogte werd gebracht is onduidelijk. Erasmus had voldoende Hollandse relaties, zodat er geen enkele reden is om voor deze berichten een Egmondse bron te veronderstellen, temeer niet omdat er bij Erasmus geen sprake is van het Egmondse klooster.

Paulus Rudolfszoon van Rixtel, een uit het St. Odulfusklooster bij Stavoren (Hemelum) afkomstige benedictijner monnik die met zijn abt Jacobus van Oest in 1514 naar Egmond was verhuisd en die daar heet van de naald het verhaal over 1517 heeft neergeschreven, meldt dat de Floris van Egmond die in de correspondentie van Erasmus voorkomt zich in Egmond op den Hoef bevond en het klooster had gewaarschuwd, zodat het betrekkelijk ongedeerd bleef.³⁷ Uit andere berichten blijkt dat de rector van de Latijnse school van Alkmaar, Johannes Murmellius (1480-1517), als gevolg van de plunderingen tot de bedelstaf was gebracht en met vrouw en kind Alkmaar had moeten verlaten. Hij begaf zich, waarschijnlijk in de hoop daar via zijn leerling Hermann Stuve (gest. 1560) aan de slag te kunnen komen, naar Zwolle. Daar wachtte hem echter, wellicht dankzij Stuves chef Gerardus Listrius (1470/90-na 1522), een teleurstelling, maar ontving hij wel een beroep vanuit Deventer, alwaar hij korte tijd later, op 2 oktober 1517, op raadselachtige wijze aan zijn einde kwam.³⁸

Egmondse relaties?

Met Murellius wordt een van de lieden genoemd die ter sprake komen als er wat wordt opgemerkt over de mogelijke relatie tussen Erasmus en Egmond. Dan vallen ook de namen van Meinard Man, diens verwanten Allard van Amsterdam (1491-1544) en Quirinus Talesius, en Batholomaeus Zehender (Decimator) van Keulen (ca 1460-ca 1514). In ieder geval stonden zij allen in relatie tot Erasmus en hebben zij op Talesius na ook met Egmond te maken gehad. Dat laatste geldt het meest voor Man, die immers vanaf 1510 als abt van Egmond heeft gefungeerd, na op 9 november 1509 tot die waardigheid te zijn gekozen.³⁹ Het is de moeite waard om wat langer bij deze connecties stil te staan.

Het is onmiskenbaar dat de geletterde wereld destijds werd gekenmerkt door een wirwar van onderlinge relaties die heeft geresulteerd in een dicht netwerk van correspondenties. De briefwisseling van Erasmus is daarvan een opvallend blijk, maar ook anderen blijken dikwijls in een rijk correspondentienet gevangen. Hoe verleidelijker het is om op grond daarvan allerlei lieden in betrekking te brengen tot Erasmus, destemee is het zaak vermoedens van betrekkingen aan de hand van de stukken nader te toetsen, in dit verband dus aan de hand van de briefwisseling van Erasmus.

Meinard Man

Waar het Egmond betreft is het vooral Meinard Man die met Erasmus in verband wordt gebracht, maar wat is daarvan in de werkelijkheid geworteld? De beide mannen hebben elkaar in ieder geval nooit persoonlijk ontmoet. De eerste keer dat Man in de briefwisseling van Erasmus voorkomt, is in een brief die Maarten van Dorp (1485-1525) in september 1514 vanuit Leuven heeft geschreven aan Erasmus die toen in Basel zat.⁴⁰ Het is de eerste brief van Van Dorp aan Erasmus, geschreven nadat zij elkaar ergens in augustus 1514 onder andere in verband met de uitgave van Erasmus *Opuscula aliquot* bij Dirk Martens te Leuven voor het eerst hadden gesproken.⁴¹ In deze brief geeft Dorp zijn kritisch oordeel over de *Lof der Zotheid* en Erasmus' plannen aangaande de uitgave van de brieven van de kerkvader Hieronymus en het Nieuwe Testament. Aan het slot meldt Van Dorp dat hij de *Disticha Catonis*, dat tot die *Opuscula* behoorde, had opgedragen aan Jan de Neve, 'gymnasiarch' te Rijsel⁴², 'zoals U [mij] hebt bevolen' (*vti iussisti*), waarna de regels over Meinard Man volgen:

'Als U een van uw uitgaven zult hebben gewijd aan Meinard, abt van Egmond en mijn mecenas, weet ik zeker dat hij daarvoor uiterst dankbaar zal zijn en dat volstrekt niet karig met een gunst zal terugbetalen. Moge U dat doen, bid ik U een- en andermaal. Hij is een Hollander en de primaat van kerkelijk Holland, een geleerd man bovendien, zij het meer godsdienstig dan geleerd, die evenwel alle geleerden niet weinig liefheeft en die U, als het te pas komt, in vele zaken tot steun kan zijn'.⁴³

Nog niet zo lang tevoren had Van Dorp dankzij Man twee kerkelijke beneficiën verworven. Met de geciteerde passage probeert Dorp de reputatie van Erasmus aan die van Man te koppelen waarbij, als dat zou lukken, iets van het prestige ook zijn relatie tot Man ten goede zou komen.⁴⁴ In de brief had Van Dorp de kritische noten vergezeld doen gaan met vleierende kwalificaties - *Erasmе eruditissime* (zeer belezen Erasmus), *O mi Erasmе mellitissime* (o mijn allerzoetste Erasmus) en bij de adressering: *doctissime mihique multo charissime Erasmе* (O mijn allergeleerdste en allerdierbaarste Erasmus) - en hem aangeraden na de dwaasheid ook de wijsheid te loven. Wat Erasmus ook met zijn raad zou doen, 'ik (Maarten van Dorp) ben de

uwe en zal altijd de Uwe blijven'. Hoezeer de 'weergaloze vleier' - aldus Hof in zijn geschiedwerk over Egmond - Van Dorp ook bij Man in het gevele wenste te blijven, moge blijken uit wat hij in 1515 schreef over de Egmondse abt,

'die wij moeten zien als de enige van zoveel rijke kerkvorsten in deze streken, die aan onwrikbare godsdienstzin liefde voor Gods wet paart en de godgeleerdheid die toch door allen (als zij tenminste oprechte christenen zijn) als de belangrijkste beschouwd wordt, een warm hart toedraagt en dat niet alleen door woorden maar metterdaad. Dit heb ik zelf meermalen ondervonden evenals andere godgeleerden en nog velen zullen het met Gods genade in de toekomst ondervinden'.⁴⁵

Hof voegt hieraan toe dat Erasmus en Cornelius Aurelius zich eveneens lovend over de abt hebben uitgelaten. Wat Erasmus betreft valt daarover wel wat naders te zeggen. Allereerst de reactie van Erasmus op wat Maarten van Dorp hem over Man had geschreven aan het einde van de lange brief met zijn verwerking van Dorps kritische opmerkingen:

'Abt Meinard, die U met zulke schitterende en, gezien Uw geloofwaardigheid, ongetwijfeld zeer verdiende lof siert, acht en eer ik Uwentwille; ik zal hem in mijn literaire werk niet verwaarlozen en zodra de gelegenheid zich voordoet, zal ik hem eervol vermelden'.⁴⁶

Het is een wat zuinige en vrijblijvende reactie, wat ook Maarten van Dorp niet lijkt te zijn ontgaan, getuige wat hij Erasmus op 27 augustus 1515 vanuit Leuven schreef:

'Wat U zult besluiten om Meinard Man te gedenken zal U bij hem te stade komen, want hij zal niet ondankbaar zijn'.⁴⁷

waarmee wat hen beiden betreft de kous af was, behoudens dan dat Maarten van Dorp een paar jaar later nog eens op Meinard Man terugkwam in een brief die Van Dorp Erasmus op 28 november 1519 schreef vanuit Den Haag, waar hij verbleef nadat hij Leuven had moeten verlaten omdat hij zich te lankmoedig jegens reformatorisch gezinden had betoond.⁴⁸

Van Dorp verzocht Erasmus een aantal bekenden waaronder de Egmondse abt te schrijven om hem, Van Dorp - die zich had verontschuldigd voor zijn wankelmoedigheid (Erasmus noemde Maarten van Dorp eens 'wankelmoediger dan welk oud wijf dan ook') - als spijtoptant goedgunstig te bejegenen. Over Meinard Man merkt Van Dorp dan op dat deze Erasmus goedgezind was en dat hij door zijn aangeboren goedheid dat soort meningsgeschillen haatte. Met die laatste karakteristiek zinspeelde Van Dorp op de controverse waarin hij betrokken was geraakt.⁴⁹ Het is verleidelijk in deze brief een achtergrond te zien voor Erasmus' brief aan Petrus Manius, waarop hiervoor al is gezinspeeld en die dan destemeer in het vaarwater van de pastiche met ernstige inhoud terechtkomt.

Erasmus heeft Meinard Man verder nergens anders genoemd dan in 1517 in de opdracht ter ere van Allard van Amsterdam in een herdruk van de hier al eerder even aangestipte uitgave van de *Disticha Catonis*. Erasmus had vernomen dat Allard familielid van Meinard Man was en merkt dan, aansluitend bij zijn lof voor Allard vanwege diens toewijding om literair erfgoed te bewaren, op dat de abt, 'zoals in andere dingen, ook hierin het voorbeeld van zijn voorgangers navolgt'.⁵⁰

Al met al dunkt me het voorgaande onvoldoende basis voor de bewering dat Erasmus 'grote waardering' voor Man zou hebben gekoesterd.⁵¹ Evenmin kan hierin een band tussen Erasmus en Egmond worden ontwaard. Als er wèl sprake zou zijn geweest van een persoonlijke verstandhouding en als Erasmus wèl omwille van Meinard Man de bibliotheek van Egmond

zou hebben begunstigd, is het ironisch te weten dat Meinard Man bijna twee maanden dood was toen Erasmus zijn beschikking trof.

Allard van Amsterdam

Gezien zijn leeftijd was het niet zo verwonderlijk dat Allard van Amsterdam pas met Erasmus in aanraking kwam lang nadat de laatste Holland in 1501 voor altijd had verlaten.⁵² Allard en Erasmus ontmoetten elkaar voor het eerst in Leuven en wel naar alle waarschijnlijkheid in de drukkerij van Dirk Martens, waar Allard meteen na zijn aankomst in Leuven was gaan werken, mogelijk zelfs in dezelfde korte periode dat ook Erasmus en Maarten van Dorp elkaar daar hadden getroffen in samenhang met de uitgave van de al meer gemelde *Disticha Catonis*, dus ergens tussen eind juli en begin augustus 1514.⁵³

Hoe hartelijk de betrekkingen tussen Allard van Amsterdam en Erasmus zijn geweest kan moeilijk worden opgemaakt aan de hand van de drie daarop betrekking hebbende brieven in de briefwisseling van Erasmus. Uit de eerste brief daarin, van Allard aan Erasmus (1 juli 1516), blijkt dat Allard contact had met Maarten van Dorp. Verder schrijft hij Erasmus de tekst te zenden van zijn Latijnse vertaling van diens in 1512 in het Grieks geschreven gedicht op het heiligdom van Onze Lieve Vrouwe te Walsingham. Bovendien zinspeelt hij op Erasmus' oude contacten met Cornelius Aurelius en Willem Hermans, waarvan laatstgenoemde tot Allards leermeesters had behoord.⁵⁴ De tweede brief van Allard aan Erasmus (11 november 1516) bevat een reactie op leessuggesties die Allard kennelijk van Erasmus had ontvangen. De brief handelt verder vooral over de bibliotheek van de Amsterdamse *mercator sapiens* Pompeius Occo (1483-1537)⁵⁵ en diens betrokkenheid bij de nalatenschap van Rudolf Agricola, die hij overigens 'even onverschillig als verborgen voor allen' beheert. Allard stelt Erasmus een catalogus van Occo's bibliotheek in het vooruitzicht:

'Ik heb hem via mijn notaris geschreven opdat hij mij op Uw naam een catalogus zal toesturen, wat hij volgens mij vanwege de vriendschap die ons vanouds bindt zonder enige aarzeling zal doen'.⁵⁶

Het is de vraag of Erasmus op deze brieven heeft gereageerd, want de enige bewaard gebleven brief van Erasmus aan Allard was de hier al geciteerde opdrachtsbrief, die zeker niet als antwoord op Allards opmerkingen kan gelden, maar hoogstens beider betrokkenheid bij Agricola's nalatenschap bevestigt.⁵⁷

Het zou niet verwonderlijk zijn geweest als Erasmus via Allard nader met Egmond in contact zou zijn gekomen, temeer omdat Allard in zijn jonge jaren schoolmeester in Alkmaar was geweest. Of Allard in die Alkmaarse jaren ook het Egmondse klooster heeft bezocht is onzeker, al ligt het voor de hand zo iets wel te veronderstellen.⁵⁸ Vanaf 1514 verbleef Allard vooral te Leuven, waarvandaan hij in later jaren herhaaldelijk reizen naar Holland heeft gemaakt en ook enige keren het klooster in Egmond bezocht, eens door Man uitgenodigd als tegenwicht tegen mogelijke reformatorische gedachten, maar toch vooral omwille van zijn rijke bibliotheek.⁵⁹ Afgezien van de hiervoor uit Erasmus' opdrachtsbrief geciteerde passage blijkt echter nergens dat Egmond in de verstandhouding tussen Erasmus en Allard ook maar de geringste rol heeft gespeeld. Wat Allard en Erasmus met elkaar bond was beider betrokkenheid bij het werk van Rudolf Agricola. Dat was ook wat Allard letterlijk meebracht naar Erasmus, zoals later uit de door Allard verzorgde uitgave van die geschriften zou blijken.⁶⁰

De waardering van Erasmus voor Allard is twijfelachtiger dan andersom. In zijn hier al enkele keren aangehaalde studie over Allard van Amsterdam vestigt Kölker de aandacht op Allards mislukte gooi naar de leerstoel Latijn van het mede dankzij Erasmus' toedoen gestichte Collegium Trilingue in Leuven.⁶¹ Erasmus' rol in dezen is wat vaag - in ieder geval heeft hij Alardus' kandidatuur niet gesteund. Volgens Kölker was Allards reactie voor Erasmus aanleiding om hem op 7 december 1519 vanuit Antwerpen een vinnig briefje te sturen: 'Erasmus aan de een of andere onbeschaamde kletsmeier'.

Erasmus maakte Allard duidelijk dat het weinig zin had om te keer te gaan 'alsof ik je opa met een zwaard zou hebben gedood'. Bovendien stootte Allard door zijn onbeschaamd gedrag velen van zich af, want 'mensen willen worden verleid en niet gebruskeerd'. 'Ongetwijfeld is het dat gedrag', zo gaat Erasmus verder, 'waarom de abt zich zo weinig aan je gelegen laat liggen'. Met die abt doelt Erasmus natuurlijk op Meinard Man, die zich inderdaad meer om Maarten van Dorp dan om zijn verwant Allard van Amsterdam lijkt te hebben bekommerd.⁶² Kölker geeft nog een aantal voorbeelden op grond waarvan het niet goed is vol te houden dat Erasmus Allard van Amsterdam na 1519 was toegedaan.⁶³ Erasmus zelf liet merken Alardus niet meer te pruimen toen hij iemand over Alardus misprijzend schreef: 'Maar ik ken die man'.⁶⁴ Ook deze relatie rechtvaardigt geen pleidooi voor Egmond.

*Bartholomaeus Zehender [Decimator] van Keulen*⁶⁵

Bartholomaeus van Keulen was waarschijnlijk een oude bekende van Erasmus uit diens Deventerse tijd. Hij was wat ouder dan Erasmus en bevond zich dus al enige tijd op de school van Hegius toen Erasmus daar arriveerde. Omdat Bartholomaeus na zijn schooltijd nog een paar jaar in Deventer is blijven plakken, lijkt het wel zeker dat Erasmus en Bartholomaeus elkaar daar hebben leren kennen. Dat heeft niet geresulteerd in een briefwisseling, maar wel in 1489 in een opmerking van Erasmus waarin hij Bartholomaeus rekent tot het gezelschap vooraanstaande geleerden, mede op grond van een aantal van diens gedichten die hij in bezit had gehad.⁶⁶ Uit niets blijkt echter dat Erasmus contacten met Bartholomaeus is blijven onderhouden, ook niet toen deze in 1511 rector was geworden van de school te Alkmaar, waar hij twee jaar zou blijven en zou worden opgevolgd door Murmellius. Buiten zijn verrichtingen als schoolmeester heeft Bartholomaeus zich in Alkmaar verdienstelijk gemaakt door een uitgebreid *carmen heroicum* over het heilig Bloedwonder dat zich op 1 mei 1429 had voorgedaan.⁶⁷ Alleen al de inhoud van dat gedicht maakt het intellectueel uiterst problematisch om de auteur daarvan in context van Erasmus te kunnen blijven zien. Immers, als Erasmus zich aan iets ergerde, dan was het wel aan dat soort vereringen.⁶⁸ Zo Bartholomaeus van Keulen tot Erasmus' netwerk zou hebben behoord, hechtte hij dat wat hem betreft niet aan Egmond.

Johannes Murmellius

Het is niet voor niets dat het nog steeds zelfstandige Alkmaars gymnasium de naam van Murmellius draagt.⁶⁹ Hoewel hij amper vier jaar aan de Latijnse school van Alkmaar verbonden is geweest, betekende zijn rectoraat een bloeiperiode van die school, zowel wat betreft het aantal leerlingen (het getal 900 wordt in dit verband genoemd⁷⁰) als aangaande de status van andere leerkrachten en de inhoud van het onderwijs.⁷¹ Murmellius kwam in nauwe verstandhouding te staan tot Meinard Man die hem mogelijkwijs naar Alkmaar had gehaald

en aan wie hij zijn *Charoleia* heeft opgedragen, geschreven ter gelegenheid van het aantreden van Karel [V] als Heer der Nederlanden in het voorjaar van 1515.⁷²

De verstandhouding tussen Murmellius en Erasmus laat zich moeilijk schetsen. Zeker is dat Murmellius zich tot Erasmus aangetrokken voelde, getuige het lofdicht dat hij hem heeft gewijd in aansluiting op de *Charoleia*, waarin hij een aantal collega-humanisten had aangespoord om lofdichten op Karel [V] te maken.⁷³ Als schoolmeester meende Murmellius dat Erasmus' scholingsvoorschriften niet letterlijk moesten worden gevolgd 'bij het onderwijs hier' - en daarmee doelt Murmellius op Alkmaar - 'op de Latijnse school'.⁷⁴ In zijn handleiding voor dichtenden noemde Murmellius Erasmus als auteur van de *Adagia*, de *Copia* en de *Parabolaë sive similia* een noodzakelijke bron voor de doelgroep.⁷⁵ Zelf vulde Murmellius dat in door een redelijk aantal keren werk van Erasmus in zijn *Scoparius* aan te halen.⁷⁶ Murmellius was ervan overtuigd dat de jeugd van jongs af aan in de letteren en goede zeden moest worden opgevoed. Dit uitgangspunt strookte met wat Erasmus voorstond blijkens de titel van zijn bekendste opvoedingsgeschrift: kinderen moeten terstond en ruimhartig worden opgevoed.⁷⁷ Aan een van Erasmus voor scholen bedoelde geschriften ging een aansporend gedichtje van Murmellius vooraf.⁷⁸

Of Murmellius Erasmus persoonlijk heeft gekend en zo ja, hoe vertrouwelijk hun verstandhouding is geweest, blijft de vraag. Erasmus' betrokkenheid bij Murmellius blijkt pas na diens dood, als Erasmus in reactie op geruchten dat Gerardus Listrius schuld daaraan zou hebben gehad, Listrius een hart onder de riem steekt en hem bezweert niet overhaast en geagiteerd te reageren.⁷⁹ In een gedicht had Murmellius Listrius scherp geattaqueerd en onder andere opgemerkt dat deze zich niet bij Erasmus ten achter stelde.⁸⁰ Het gaat te ver hier de context van deze opmerking uiteen te zetten, maar het is duidelijk dat Erasmus Listrius' reputatie meer ter harte ging dan die van Murmellius.

Hoe dit alles ook zij, ook aangaande de relatie tussen Murmellius en Erasmus geldt dat er geen enkele aanleiding is om op basis van een mogelijke verstandhouding tussen Erasmus en Murmellius ook een band tussen Erasmus en Egmond te veronderstellen.

Het testament van 1527

Hoe negatief in het voorgaande ook over het bestaan van een mogelijke relatie tussen Egmond en Erasmus moet worden geoordeeld, dat neemt niet weg dat Erasmus de abdij in zijn eerste testament heeft bedacht. Bovendien noemde Erasmus daarin zijn trouwe bediende Quirinus Talesius, van vaderszijde een verwant van de Egmondse abt Meinard Man, die sedert 1524 in de directe omgeving van Erasmus verkeerde.⁸¹ Of deze relatie inderdaad in direct verband met de Egmondse schenking kan worden gebracht, is zeer de vraag. In ieder geval is elk antwoord daarop speculatie. Dat Talesius vanaf 1524 bij Erasmus in dienst was lijkt waarschijnlijk, maar het is wel opmerkelijk dat hij pas in oktober 1527 voor het eerst in een Erasmusbrief voorkomt.

Er is nergens een aanknopingspunt voor de veronderstelling dat Talesius' verwantschap met Man een rol heeft gespeeld, laat staan dat 'Egmond' expliciet met de verstandhouding tussen Talesius en Erasmus in verband kan worden gebracht. Wel is het een feit dat Talesius bij zijn meester in hoog aanzien stond: Erasmus beval hem bij zijn Engelse vriend Richard Pace aan 'niet als bediende maar als mijn allerliefste zoon'. In maart 1529 zou Erasmus hem belonen met 150 'van een zoon voorziene kronen', waarmee onder de Franse koningen Karel VIII en Lodewijk XII geslagen muntstukken worden bedoeld.⁸² Via Talesius bestond er naar alle

waarschijnlijkheid dus geen aanwijzing voor een relatie tussen Egmond en Erasmus. Toch moet de schenking in het testament zijn redenen hebben gehad.

Het najaar van 1526 en de winter van 1527 waren voor Erasmus een periode van kommer en kwel. De pest waarde rond in zijn woonplaats Basel en zelf werd hij door ziekte gekweld.⁸³ In die omstandigheden was het niet zo vreemd dat de op dat moment ongeveer zestigjarige Erasmus zijn testament opmaakte.⁸⁴

‘Met mijn maag ging het de laatste maanden met dank aan Christus wel zo’n beetje, maar onlangs kreeg ik last in mijn rechterlies. Ik weet niet wat dat te beduiden heeft, behalve dan dat ik mijn lichaampje eens en voor al aan Christus heb overgegeven. Ik heb eindelijk ook mijn testament opgemaakt omdat de wereld nu eenmaal zo in elkaar zit dat ook wie niets heeft er een opstelt. Een Leuvense priester heeft eens getesteed: “Ik heb niets, ik heb veel schulden en wat overblijft schenk ik aan de armen”. Of de pest zal zijn opgehouden, weet ik niet; het rumoer [van de reformatorisch gezinden in Basel] is wat tot bedaren gekomen’,

aldus schreef Erasmus op 26 januari 1527 aan zijn goede vriend Ludwig Baer (1479-1554).⁸⁵ Dat was een paar dagen nadat hij inderdaad officieel zijn testament had laten registreren. Het stuk dateert van 22 januari 1527, een dag overigens dat Erasmus wegens ziekte niet in staat was persoonlijk te verschijnen voor het gerecht waar de acte werd verleden.⁸⁶ Dit testament is nooit geëxecuteerd en werd op 12 februari 1536 vervangen door een nieuw, waarbij alle voorgaande beschikkingen teniet werden gedaan.⁸⁷

Tot de voorzieningen die Erasmus in 1527 trof behoorde het aanwijzen van diegenen die na zijn dood een uitgave van zijn Opera Omnia zouden moeten verzorgen, een project dat hem herhaaldelijk heeft beziggehouden en waaraan hij enkele gedetailleerde inhoudsopgaven heeft gewijd.⁸⁸ Dit testament behelst onder andere de personele inzet inclusief de bezoldiging voor de uitvoering van het project. Bovendien gaf Erasmus aan twintig beoogde sets een bestemming. Het twintigste exemplaar was bestemd voor het klooster van Egmond om aldaar in de bibliotheek te worden geplaatst.⁸⁹ Dat kan niets anders betekenen dan dat Erasmus met het Egmondse klooster van doen heeft gehad, maar wat? Het testament zelf geeft geen antwoord op die vraag.

Te constateren valt dat de bibliotheek van Egmond zich in het gezelschap van zes andere instellingen bevond. Daarbij kan de schenking aan de keizerlijke bibliotheek in Spanje (dat wil zeggen de bibliotheek van de Spaanse koning te Toledo) worden gezien als passend in de dienstbare verstandhouding tussen Erasmus en zijn vorst.⁹⁰ De andere instellingen zijn alle gelieerd aan Erasmus’ geleerdenleven: de bibliotheek van Queen’s College te Cambridge - waar Erasmus herhaaldelijk verbleef -, de bibliotheek van het Collegium Trilingue te Leuven - het instituut waarvan hij de oprichting van zo nabij had meegemaakt en dat hem steeds dierbaar was gebleven -, de bibliotheek van het eveneens te Leuven gevestigde Collegium Liliense, waar Erasmus zelf tussen 1517 en 1521 had verkeernd en waar zijn opvattingen de studie ook na zijn vertrek in 1521 bleven beheersen⁹¹, de bibliotheek van het College van Pierre Cotrel te Doornik - dat Erasmus eens met het Collegium Trilingue gelijkstelde⁹² - en de bibliotheek van St. Donaas te Brugge die onder beheer stond van zijn persoonlijke vriend Marcus Laurinus (1488-1540), deken van het kapittel van St. Donaas.

Deze configuratie levert op het oog niet veel anders op dan dat ‘Egmond’ in Erasmus’ ogen gelijkwaardig was aan die andere instellingen, zonder dat het klooster aanwijsbaar van invloed is geweest op zijn ontwikkeling. Ook als Holland-Zeeland als context wordt

genomen, worden we weinig wijzer. Naast Egmond zijn er twee andere ‘Hollandse’ begunstigen, namelijk Nicolaas Everaerts (1461/2-1532), die als Zeeuw op het moment van de schenking President van het Hof van Holland was, en de uit Gouda afkomstige theoloog Herman Lethmaet (1492-1555), kanunnik van de Mariakerk te Utrecht, die evenzeer met Everaerts als met Erasmus was bevriend en die kort voordat het legaat werd vastgelegd de ketterij in Amsterdam had bestreden.⁹³ Hier geldt dat beide begunstigen heel wel met elkaar en met Erasmus in verband kunnen worden gebracht, maar niet met Egmond. Dat impliceert uiteraard dat hun aanwezigheid in dit testament geen enkel verband tussen Erasmus en Egmond schept.

Tot de reeks instellingen behoorde het kapittel van St. Donaas te Brugge, waarover kan worden opgemerkt dat Erasmus aan de bibliotheek daarvan een handschrift te danken had dat hij voor zijn uitgave van het Nieuwe Testament had kunnen gebruiken en dat Marcus Laurinus voor hem had afgeschreven.⁹⁴ Bij de persoonlijke bestemmingen figureert één kloostergeestelijke en wel Lieven Hugenoys (1457-1537), de abt van St. Baafs te Gent, die Erasmus ten dienste was geweest toen hij de tweede druk van zijn uitgave van het Nieuwe Testament voorbereidde.⁹⁵ Hier is in beide gevallen dus een duidelijke link met het werk dat Erasmus zelf als zijn belangrijkste werk heeft beschouwd. Bovendien gaat het hier om twee instellingen die onlosmakelijk zijn verbonden aan het oudste verleden van het gewest waarin zij zijn gelegen, Vlaanderen. Welnu, mogelijkerwijs ligt daar de crux van de schenking, want ook Egmond kan zo’n *founding*-status worden toebedeeld: de geschiedenis van het graafschap Holland wortelt in Egmond, waarvan bovendien de bibliotheek wellicht de voedingsbodem van de Bataafse mythe is geweest.

In een brief aan zijn Poolse vriend Andreas Krzycki (1482-1537) schrijft hij op 9 september 1526 vanuit Basel over dat *nostra Batavia*:

‘Natuurlijk heb ik me erop toegelegd om ons Batavia door de omgang met de goede letteren beschaafd te maken, en dat niet alleen, maar veel meer nog om de schone letteren, waarvan gij weet dat ze bij de Italianen tot nu toe vrijwel heidens waren, zo te voegen dat zij over Christus gaan. Hoewel me dat op zware afgunst is komen te staan, is het toch redelijk succesvol geweest, tenzij de fatale storm, die de christelijke wereld thans omwoelt en teistert, het weer te gronde zal richten’.⁹⁶

In die context past een legaat als dat van Erasmus aan de bibliotheek van Egmond: zijn werk was immers geheel vanuit het beginsel geconcipieerd dat de schone letteren de pure christelijke vroomheid ten dienste zouden staan.

Daarbij komt nog iets. In een brief van 28 augustus 1525 aan zijn oude Neurenbergse vriend Willibald Pirckheimer staat iets te lezen dat mogelijkerwijs evenzeer verwijst naar een diepere grond voor de schenking. Erasmus schreef dat vele Hollanders zich tot de Lutherse leer aangetrokken voelden en dat zij een meer dan dodelijke haat jegens monniken waren gaan koesteren. Dan vervolgt Erasmus:

‘Hoewel de meesten van die laatstgenoemden (nl. de monniken) verdorven zijn, zullen wij nu toch voor hen in het strijdperk treden’.⁹⁷

Erasmus schreef herhaaldelijk het celibaat te prijzen en brengt in dit verband te berde dat hij buiten de kerkelijke macht om niets in het monnikendom wil veranderen, ondanks dat het vooral monniken waren die hem dwarszaten.⁹⁸ Om zijn positieve waardering voor oprechte monniken te beklemtonen, betitelde Erasmus zijn monniken-opposanten wel eens als ‘pseudo-monniken’.⁹⁹

Het ging Erasmus dus om de goede monniken waarover hij nooit een kwaad woord heeft geschreven: ‘Och, als wij allen ware monniken zouden zijn ...’, verzuchtte hij in die brief aan Pirckheimer.¹⁰⁰ In diezelfde brief heeft hij het over de kloosters buiten de muren van steden, temidden van akkers, waar de monniken zich ook met zwaar handwerk bezighielden; die moesten blijven bestaan. Past Egmond daarin niet wonderwel? Daar waren geen jaarlijkse kapittelvergaderingen, noch vrijstellingen van allerlei stedelijke belastingen. Daar waren de monniken, evenals de overige geestelijken en leken, ondergeschikt aan hun bisschoppen en wereldlijke bestuurders - het is alsof Erasmus de status van Egmond omschrijft.¹⁰¹ Uiteindelijk werd het testament van 1527 in 1536 door een ander vervangen waarin geen voorzieningen werden getroffen voor de uitgave van Erasmus’ verzamelde werken, laat staan over de bestemming van exemplaren daarvan. In de laatste levensjaren van Erasmus was dat project herhaaldelijk ter sprake gekomen, zonder dat er concreet uitvoering aan werd gegeven.¹⁰² Op 20 augustus 1536, dus ruim een maand nadat Erasmus was overleden (12 juli), besloten Erasmus’ executeur-testamentair Bonifatius Amerbach en zijn trouwe vriend Beatus Rhenanus het project daadwerkelijk ter hand te nemen.¹⁰³ Dat resulteerde in 1540 in de publicatie te Basel van de verzamelde werken van Erasmus in negen delen, opgedragen aan keizer Karel V.¹⁰⁴ Of daarvan een set in Egmond is terecht gekomen is een vraag waarover geen uitsluitsel kan worden gegeven omdat een overzicht van het boekenbestand van de abdij in die jaren ontbreekt.

De schenking aan Egmond: prestige en zekerheid?

Tot en met het testament van 1527 is er geen uitdrukkelijk houvast te vinden aangaande de redenen waarom Erasmus de bibliotheek van de abdij van Egmond heeft begunstigd. De ratio van die testamentaire beschikking moet dus aan de algemene context worden ontleend. Vanaf zijn jeugd heeft Erasmus herhaaldelijk gehoord over de rijkdom van de Egmondse bibliotheek, waar zijn vriend Cornelius Aurelius en waarschijnlijk ook Willem Herman hun wijsheid over Batavia vandaan haalden. Later zou dat nog eens worden bevestigd door Maarten van Dorp die, zij het indirect, Erasmus en de Bataafse mythe met elkaar in verband bracht, nadat Erasmus zelf zich op dat punt niet onbetuigd had gelaten. Van Dorp was nauw aan Egmond en abt Meinard Man gelieerd en probeerde ook Erasmus actief in contact met de abdij te brengen door bij hem erop aan te dringen om zich in de gunst van abt Meinard Man op te dringen, wat Erasmus heeft nagelaten, maar wat hem wel aan Egmond deed denken. Dat was ook het geval in zijn contacten met Allard van Amsterdam die hem in later jaren waarschijnlijk het belang van de abdij van Egmond voor ogen heeft gehouden. Het zal daarbij toch vooral de bibliotheek zijn geweest die voor Erasmus iets van waarde vertegenwoordigde, zeker in samenhang met de renommé van de abdij. Zou het legaat niet gewoon verklaarbaar zijn uit Erasmus’ zin voor prestige en de overtuiging dat op die manier zijn oeuvre, deugdelijk bewaard, de tand des tijds zou doorstaan en dusdoende zou blijven bijdragen tot de ware christelijke vroomheid?

Afkortingen

Allen etc.: P.S. Allen, H.M. Allen en H.W. Garrod (eds.), *Opus Epistolarum Des. Erasmi Roterodami* I-XI; XII: Register (Oxford 1906-1958).

ASD: *Opera omnia Desiderii Erasmi Roterodami*, recognita et adnotatione critica instructa notisque illustrata, ed. J.H. Waszink e.a., Ordinis I-[IX], T. 1- (Amsterdam 1969-).

CE: Peter G. Bietenholz and Thomas B. Deutscher (eds.), *Contemporaries of Erasmus: a biographical register of the Renaissance and Reformation* (3 vols.; Toronto etc. 1985-1987).

LB: *Desiderii Erasmi Roterodami Opera Omnia*, emendatiora et auctiora, ad optimas editiones praecipue quas ipse Erasmus postremo curavit summa fide exacta, studio et opera Joannis Clerici...; in decem tomos distincta ... (10 dln.; Lugduni Batavorum 1703-1706).

Noten

1. Voor de geschiedenis van de abdij tot 1573: J. Hof, *De abdij van Egmond van de aanvang tot 1573*. Hollandse Studiën 5 ('s-Gravenhage-Haarlem 1973).

2. G.N.M. Vis, 'Historiografie in middeleeuws Egmond', in: G.N.M. Vis, M. Mostert en P.J. Margry (ed.), *Heiligenlevens, annalen en kronieken. Geschiedschrijving in middeleeuws Egmond*. Egmondse Studiën 1 (Hilversum 1990) 9-21.

3. Tacitus, *De opstand van de Bataven*, vertaald en toegelicht door Vincent Hunink (Amsterdam 2005); het betreft de vertaling van *Historiën* 4.12-37; 4.54-79 en 5.14-26.

4. C.P.H.M. Tilmans, 'De Hollandse kroniek van Willem Hermans ontdekt. Een Egmondse codex uit ca 1514', in: Vis e.a. (ed.), *Heiligenlevens, annalen en kronieken*, 169-191; over de Bataafse mythe: Karin Tilmans, *Aurelius en de Divisiekroniek van 1517. Historiografie en humanisme in Holland in de tijd van Erasmus*. Hollandse Studiën 21 (Hilversum 1988), i.h.b. 121-166: 'Aurelius en de Bataafse mythe'; István Bejczy, 'Drie humanisten en een mythe. De betekenis van Erasmus, Aurelius en Geldenhouwer voor de Bataafse kwestie', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 109 (1996) 467-484; vgl. E.O.G. Haitsma Mulier, 'De Bataafse mythe opnieuw bekeken', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 111 (1996) 344-367; 348-349; vgl. Gerard Geldenhouwer van Nijmegen (1482-1542), *Historische werken. Lucubratiuncula de Batavorum insula. Historia Batavica. Germaniae Inferioris historiae. Germanicarum historiarum illustratio*, uitgegeven en vertaald door István Bejczy en Saskia Stegeman (Hilversum 1998) 12-20; zie ook CE II, 88-89; 184-185: C.G. van Leijenhorst over resp. Cornelis Gerard en Willem Hermans.

5. CE I, 398-404: Jozef IJsewijn over Maarten van Dorp; vgl. Henry de Vocht, *Monumenta Humanistica Lovaniensia. Texts and studies about Louvain humanists in the first half of the XVIIth century*. Humanistica Lovaniensia 4 (Leuven 1934) 61-408: een becommentarieerde verzameling stukken aangaande Dorp.

6. Hof, *Abdij*, 143; 268, met verwijzing naar Scriverius, *Batavia illustrata*, 128.

7. Martini Dorpii sacre theologiae licentiati dialogus in quo Venus et Cupido omnes adhibent versutias ut Herculem animi ancipitem in suam militiam invita virtute perpellant; Eiusdem thomus Aululariae Plautinae adiectus cum prologis aliquot in comediarum actiones et pauculis carminibus; Chrysostomi Neapolitani epistola de situ Hollandiae vivendique Hollandorum institutis; Gerardi Noviomagi de Zelandia epistola consimilis. Cum gratia et Privilegio. Prostant venales in edibus Theoderici Martini Alostensis Lovanii e regione Scholae Iuris civilis qui & impressit (circa 1514, in pen bijgeschreven); datering G5: *secundo kalendas Martias* [28 februari] Anno MCCCC.XIII., moet zijn: 1514 (Leuven 1514); de opmerking over de Egmondse bibliotheek: F ii^v; Erasmus: Gi^v-Gii; zie hierover ook J. van Herwaarden, 'Erasmus in the World: appearance and reality', in: J. van Herwaarden, *Between Saint James and Erasmus. Studies in late-medieval religious life: devotion and pilgrimage in the Netherlands*. Studies in Medieval and Reformation Thought 97 (Leiden-Boston 2003) 562-595; 571-578 (Nederlandse versie: J. van Herwaarden, 'Erasmus en het leven: schijn en werkelijkheid' *Rotterdams Jaarboekje* X.7 (1999) 143-182; 150-155).

8. Wouter van Gouthoeven, *D'oude chronycke en de historien van Holland (met West-Vriesland) van Zeeland ende van Utrecht ...* ('s-Gravenhage 1636) 230; *Naerder verclaringhe van Out Batavien nu ghenaeemt Hollandt*, in: Petrus Scriverius, *Beschrijvinghe van Out Batavien met de antiquiteiten van dien ...* (Arnhem 1614) 49.

9. Hof, *Abdij*, 142-143

10. Tilmans, 'Hollandse kroniek', 171-177.

11. M.E.H.N. Mout, 'Het Bataafse Oor'. *De lotgevallen van Erasmus' adagium 'Auris Batava' in de Nederlandse geschiedschrijving*. Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen. Mededelingen van de Afdeling Letterkunde, Nieuwe Reeks 56 nr. 2 (Amsterdam 1993) 5-30; Ari Wesseling (ed.), *Adagiorum chiliarum quarta (pars altera) necnon Adagiorum pars ultima*. ASD II.8 (Amsterdam enz. 1997) 36-44: *Auris Batava* (Adagium 3535).

12. Allen IV, 353-355, nr. 1147, aan Petrus Manius (Leuven, 1 oktober 1520), ll. 25-48.
13. Ibidem, ll. 14-18; 95; vgl. De Vocht, *Monumenta*, 217-218: Maarten van Dorp droeg de betreffende oratie *De vita Christo Domino instituenda* op aan Meinard Man; vgl. Allen II, 124-128, nr. 1044, Maarten van Dorp aan Erasmus (Den Haag, 28 november 1519).
14. Allen VI, 503-506.
15. CE III, 306-307: Franz Bierlaire over Quirinus Talesius (1505-1573).
16. De Vocht, *Monumenta*, 69-70.
17. S. Dresden (ed.), *De contemptu mundi*, ASD V.1 (Amsterdam-Oxford 1977) 3-36: inleiding; 40-109: tekst; 28-30: over *voluptas*; 62, l. 628 met aantekening; 73-82: *De voluptate vitae solitariae*: 80, ll. 91-94: *Atque haec quidem voluptas omnibus piis communis est. Est tamen praeterea quaedam viris eruditus peculiaris qua fruuntur, quoties aut probatissimorum autorum scripta legunt aut ipsi legenda scribunt aut lecta animo volutant. Hoc voluptatis genus tantam habet varietatem, tantam copiam, ut nullus omnino fastidio possit esse locus*; vgl. ll. 109-110: *..., an non id est deliciarum paradisum incolere?*; vgl. R. Bultot, 'Érasme, Épicure et le "De contemptu mundi"', in: J. Coppens (ed.), *Scrinium Erasmianum II* (Leuven 1969) 205-238; 217-222; C. Augustijn, 'Das Problem der Initia Erasmi', in: Cornelis Augustijn, Erasmus. De Humanist als Theologe und Kirchenreformer. Studies in Medieval and Reformation Thought LIX (Leiden-New York-Köln 1996) 3-25; 4-5, 17; *voluptas* moet worden gezien als wezenlijk bestanddeel van het optimale menselijk geluk en is een begrip dat Erasmus ook elders met zijn gedachten over goed onderwijs in verband heeft gebracht: Desiderius Erasmus, *De opvoeding van kinderen*, in: *Verzameld Werk 3: Opvoeding*, vertaald door Jeanine de Landtsheer en Bé Breij (Amsterdam 2006) 63-65: inleidende brief; 66-132: tekst; 102; J.-C. Margolin (ed.), *De pueris statim ac liberaliter instituendis*, ASD I.2 (Amsterdam 1971) 3-19: inleiding; 21-22: inleidende brief; 23-78: tekst; 53.
18. J. van Herwaarden, 'Wat doet een hond met een bad? Vrije gedachten naar aanleiding van Erasmus' Adagium over geestelijke verwantschap', in: M.P. van Buijtenen e.a. (red.), *Gedachtengoed, woordenstroom en klankbeeld. Opstellen aangeboden aan dr R.L. Schuursma ter gelegenheid van zijn afscheid als bibliothecaris van de Erasmus Universiteit Rotterdam* (Rotterdam 1992) 37-59; 44-48; vgl. over de relatie Valla-Erasmus bijvoorbeeld G. Tournoy, 'Lorenzo Valla en Erasmus', *Onze alma mater* 23 (1969) 137-152; Dresden twijfelt in dezen aan Petrarca en Valla en benadrukt de invloed van Marsilio Ficino en Pico della Mirandola, *De contemptu mundi*, ASD V.1, 30 en n. 68; vgl. Bultot, 'Érasme et Épicure', 235-238: Erasmus' opvatting over *voluptas* strookt niet met die van de 15e-eeuwse neo-epicuriërs, integendeel.
19. Heesakkers oppert in dit verband naar analogie van de roemruchte 'Aduard-academie' van Allen het bestaan van een 'Gouda Academy': Chris Heesakkers, 'Erasmian reactions to Italian humanism', *Erasmus of Rotterdam Society Yearbook* 23 (2003) 25-66; 29-33; zie daarover ook Koen Goudriaan, 'The Gouda circle of humanists', in: Koen Goudriaan, Jaap van Moolenbroek en Ad Tervoort (ed.), *Education and learning in the Netherlands, 1400-1600. Essays in honour of Hilde de Ridder-Symoens* (Leiden-Boston) 155-177.
20. Noch de geregistreerde activiteiten van abt Jan de Weent (1381-1404) op dat vlak, noch de befaamde boekenlijst van Boudewijn van 's-Gravenhage (1515) geven aanleiding te veronderstellen dat de Egmondse bibliotheek vooroplep: J.P. Gumbert, 'Boeken en boekhouding. Egmondse boeken onder abt Jan de Weent (1381-1404)', in: G.N.M. Vis (ed.), *De abdij van Egmond. Geschreven en beschreven*. Egmondse Studiën 4 (Hilversum 2002) 59-72; J.P. Gumbert, 'De Egmondse boekenlijst', in: G.N.M. Vis (ed.), *In het spoor van Egbert. Aartsbisschop Egbert van Trier, de bibliotheek en geschiedschrijving van het klooster Egmond*. Egmondse Studiën 3 (Hilversum 1997) 151-179.
21. Hof, *Abdij*, 139-147; vgl. 265-300, *passim*, i.h.b. 270-271; 274; 281; 300.
22. Hof, *Abdij*, 273, met verwijzing naar ARA Egmond Inv. 798; vgl. 280; het betreft de *Braciloog*, Allen I, 171-173, nr. 56, aan Christian Northoff (Parijs, voorjaar 1497?), l. 32: *Brachilogus*; Allen I, 131-134, nr. 35, Willem Hermans aan Jacob Batt (Steyn, begin 1494?), l. 86: *Graxiloquus*, wrsch. verschrijving voor *Braxilogus*, een oorspronkelijk door Johannes de Mera geschreven werk: Gerhard Powitz, 'Johannes de Mera, ein Brabanter Lexikograph des 14. Jahrhunderts', *Mittellateinisches Jahrbuch* 13 (1978) 204-216.
23. Hof, *Abdij*, 274; nota bene: er zijn verschillende edities van 1529, nl. - behoudens die van Hillen - Froben, Basel; Gymnich, Keulen; Egenolf, Straatsburg; Wechel, Parijs en wellicht nog een zesde die echter niet nader kan worden gelocaliseerd, zie: Érasme, *Declamatio de pueris statim ac liberaliter instituendis*. Étude critique, traduction et commentaire par Jean-Claude Margolin. Travaux d'Humanisme et Renaissance LXXVII (Genève 1966) 199-206; 202-204: de hier bedoelde uitgave; 206: de zesde niet te localiseren uitgave.
24. Hof, *Abdij*, 281, met verwijzing naar ARA Egmond inv. 812; ik hanteer als vertaling van de titel: 'Over het terstond (of: van jongs af aan) en ruimhartig opvoeden van kinderen'.
25. Over Murmellius thans: Juliette A. Groenland, *Een humanist maakt school. De onderwijsvernieuwer Joannes Murmellius (ca.1480-1517)* (2 dln., doorgepagineerd; proefschrift UvA, Amsterdam 2006), waarin Meinard Man

- alleen maar als abt van Egmond voorkomt aan wie Murmellius een geschrift had opgedragen: 279-280; zie ook de door dr Groenland verzorgde belangwekkende website www.murmellius.com; vgl. Jan Bloemendal, 'Humanistische onderwijsvernieuwing en Latijns toneel in de noordelijke Nederlanden: Murmellius en Crocus', *Holland. Historisch Tijdschrift* 37 (2005): themanummer 'Onderwijsvernieuwing in Holland', 134-147; 137-140; Tilmans, 'Hollandse kroniek', 186-187.
- 26 Allen I, 357-359, nr. 153, aan Jacob Antonisz. (Tournehem, 12 juli 1501), kopnoot; vgl. Allen I, 362-364, nr. 157, aan Jacob Voecht (Tournehem, 17 juli 1501), ll. 8-10; 38-42; Allen VII, 79-80, nr. 1832, aan Nicolaas Kan (Basel, 29 mei 1527), ll. 46-48: *Nec convenit ut admodum horreas fretum Caletense, ζων θαλάσσιον ac propemodum in fluctibus natum, si modo satis olim contemplatus sum tuum Amstelredamum.*
27. Allen I, 362-364, nr. 157, aan Jacob Voecht (Tournehem, 17 juli 1501), ll. 5-11: de rondreis en de verwijdering met Willem Hermans, die Erasmus naar diens zeggen 'welhaast als een vijand' wegzond; ll. 42-43: *Perierunt eo itinere coronati duodecim, periit una amicus unus.*
28. CE II, 333-334: Jozef IJsewijn over Maarten Lips [Lypsius]; W. Lourdaux, *Moderne devotie en christelijk humanisme. De geschiedenis van Sint-Maarten te Leuven van 1433 tot het einde der XVIe eeuw* (Leuven 1967) 149, met verwijzing naar de onuitgegeven *Kroniek van Sint Maarten* van Pieter van Sint Truiden die zich in het Stadsarchief van Leuven bevindt (nr. 4239).
29. Zie CE I, 421-424, s.v. Egmond; met name Floris van Egmond (1469-1539) en diens zoon Maximiliaan van Egmond (ca 1509-1548): Allen I, 393-395, nr. 178, aan Willem Hermans (Leuven, 27 november 1503), ll. 44-48 (daar gesuggereerd dat Floris van Buren (Egmond) in de Panegyriek op Filips de Schone zou parasseren, wat blijkens de gedrukte uitgave niet is gerealiseerd); Allen IV, 75-76, nr. 1018, aan Floris van Buren (Leuven, 2 oktober 1519), o.a. over een leermeester voor diens zoon Maximiliaan; Allen IV, 452-455, nr. 1192, aan Alexander Schweiss (Leuven, 13 maart 1521), ll. 80-83: Maximiliaan van IJsselstein beheerste het Grieks, vgl. Allen VII, 327-328, nr. 1949, aan Maximiliaan van Bourgondië (Basel, ca februari 1528), ll. 36-40: Maximiliaan van IJsselstein als liefhebber van het Grieks aangestipt; Allen VII, 375-376, nr. 1984, Johannes van Borselen aan Erasmus (Leuven, 25 maart 1528), ll. 16-20: Maximiliaan van Egmond expliciet genoemd; en wellicht Allen X, 267-268, Jacob Hessele aan Erasmus (Gent, 12 juli 1533), ll. 3-5: mogelijke toespeling op Maximiliaan van Egmond.
30. CE I, 81-83: Marjorie O'Rourke Boyle over Nicolaas Baechem; H. Vredeveld (ed.), *Carmina*, ASD I.7 (Amsterdam etc. 1995) 459-460, nr. 143; 460: *Hic iacet Egmondus, telluris inutile pondus. / Dilixit rabiem, non habeat requiem*; vgl. C. Reedijk, *The poems of Desiderius Erasmus* (Leiden 1956) 394, Appendix II.4 (november-december 1526).
31. Voor een uitgebreid verslag van deze episode zij verwezen naar het relaas van de in 1514 vanuit Stavoren naar Egmond overgekomen Paulus Rodolphi van Rixtel (Johannes Gruyter), *Proeliarius of Strijdboek, bevattende de jongste oorlogen in Friesland, in het jaar 1518*, uit het Latijn vertaald en uitgegeven door J.G. Ottema. Werken uitgegeven door het Friesch Genootschap van geschied-, oudheid- en taalkunde (Leeuwarden 1855) 217-253; vgl. M. Carasso-Kok, *Repertorium van verhalende historische bronnen uit de middeleeuwen*. Bibliografische reeks van het Nederlands Historisch Genootschap 2 ('s-Gravenhage 1981) 372-373, nr. 344: Paul Rudolfszoon van Rixtel (gest. Egmond 1553), *Preliarius, recentiora Frisie bella continens*; vgl. Wouter van Gouthoeven, *D'oude chronycke en de historien van Holland (met West-Vriesland) van Zeeland ende van Utrecht* ... ('s-Gravenhage 1636) 575.
32. Allen III, 50-52, nr. 628, aan Beatus Rhenanus (Leuven, 23 augustus 1518), ll. 28-36: *Est quaedam hominum colluvies quam Nigram vocant Manum. Ea Alcmariam, satis florens Holandiae oppidum, cepit ac diripuit; ubi mire sevitum est in mulieres quoque et in puf[e]ros, quod acriter se defendissent. Quod is vel sexcentos habuissent milites in praesidium, tuti fuerant. Atque hii ipsi paulo ante pro nobis pugnabant contra Phrysios. Hec dum timebantur eventura, et ob id missi qui praesidium a Principe peterent, admissi non sunt, nec data venia ut se vel suis opibus atque armis tuerentur, imo interdictum sub poena capitis, ne spoliati a Ghelriis Ghelrios vicissim invaderent*; vgl. James D. Tracy, *Erasmus of the Low Countries* (Berkeley-Los Angeles-London 1996) 95.
33. Victor Joseph Gerardus Roefs, *De Egmondsche abtenkroniek van Johannes à Leydis O. Carm.* (Sittard 1942) 255-256.
34. Allen III, 50-52, nr. 628, aan Beatus Rhenanus (Leuven, 23 augustus 1517), ll. 28-36; Allen III, 64-75, nr. 643, aan Cuthbert Tunstall (Leuven, 31 augustus 1517), ll. 29-34; 29-30: *plusquam Turcicam immanitatem*; Allen IV, 30-33, aan George Spalatinus (Antwerpen, 7 augustus 1519), ll. 71-82; vgl. J. van Herwaarden, 'Erasmus en de Turk: hoe aanvaardbaar is oorlog?', *Rotterdams Jaarboekje* XI.3 (2005) 84-107; 89-90.

- 35.A.G. Weiler, *Utilissima consultatio de bello Turcis inferendo, et obiter enarratus Psalmus XXVIII*, ASD V.3 (Amsterdam enz. 1986) 3-82; 52-54, ll. 405-407; vgl. Desiderius Erasmus, *De Turkenkrijg*, in een vertaling van John Piolon (Rotterdam 2005) 38.
- 36.Allen III, 13-14, nr. 603, aan Filips van Bourgondië (Leuven, juli(?) 1517), kopnoot.
37. Paulus Rodolphi, *Proeliarius* (in de vertaling van J.G. Ottema) 221; vgl. 231-233; vgl. Hof, *Abdij*, 147-148.
- 38.CE II, 470-471: C.G. van Leijenhorst en Ilse Guenther over Johannes Murmellius; CE III, 295-296: Ilse Guenther over Hermann Stuve; D. Reichling, *Johannes Murmellius. Sein Leben und seine Werke* (Freiburg im Breisgau 1880) 120-122; over Murmellius behoudens de verwijzing naar Groenland, *Een humanist maakt school* en de website www.murmellius.com: M.A. Nauwelaerts, 'Johannes Murmellius, Roermond 1480-Deventer 1517', in: *Historische opstellen over Roermond en omgeving* (Roermond 1951) 201-234. In verband met zijn dood wordt Listrius, de eerste commentator van Erasmus' *Lof der Zotheid* en destijds rector van de school te Zwolle, steevast als mogelijke aanstichter genoemd, zie M.E. Kronenberg, 'Heeft Listrius schuld aan de dood van Murmellius?', in: M.E. Kronenberg, *Over mensen en boeken* ('s-Gravenhage 1961) 73-95 (= *Bijdragen voor de Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde* VI.9 (1930) 177-214); vgl. Groenland, *Een humanist maakt school*, 315-326 en vooral de binnenkort te verschijnen bijdrage van Juliette Groenland, 'Murder among humanists. The death of Murmellius (1480-1517) according to Buschius', te verschijnen in: R. Schnur ed., *Acta Conventus Neo-Latini Bonnensis. Proceedings of the Twelfth International Congress of Neo-Latin Studies* (Bonn, 3-9 August 2003).
- 39.CE II, 371-372: C.G. van Leijenhorst over Meinard Man; vgl. Hof, *Abdij*, 126-149.
- 40.CE I, 398-404: Jozef IJsewijn over Maarten van Dorp.
- 41.Erasmus reisde na zijn terugkeer uit Engeland begin juli 1514 via Leuven en Luik naar Basel, waar hij in ieder geval op 30 augustus 1514 was gearriveerd.
- 42.CE III, 15: Peter G. Bietenholz over Jan de Neve (gest. 1522).
- 43.Allen II, 10-16, nr. 304, Maarten van Dorp aan Erasmus (Leuven, ca september 1514), ll. 7: *cum hic esses*; ll. 156-160: opdracht *Disticha Catonis* aan Jan de Neve (vgl. Allen II, 1-3, nr. 298, aan Jan de Neve (Leuven, 1 augustus 1514): de opdrachtbrief); ll. 160-166; vgl. M. Milway, 'Forgotten best-sellers from the dawn of the Reformation', in: R.J. Bast en A.C. Gow (red.), *Continuity and change. The harvest of late medieval and Reformation history: essays presented to Heiko A. Oberman on his 70th birthday* (Leiden-Boston-Köln 2000) 113-142; 141.
- 44.Vgl. De Vocht, *Monumenta*, 69-70.
- 45.Citaat uit de opdrachtbrief van zijn *Questiones quodlibetice Hadriani Florentii* (de latere paus Adriaan VI) aan Man, Leuven, 24 maart 1515: De Vocht, *Monumenta*, 112-120; 117-118.
- 46.Allen II, 90-114, nr. 337, aan Maarten van Dorp (Antwerpen, eind mei 1515), ll. 896-900.
- 47.Allen II, 126-136, nr. 347, Maarten van Dorp aan Erasmus (Leuven, 27 augustus 1515), ll. 373-374.
- 48.Vgl. De Vocht, *Monumenta* 72-112: de aan Meinard Man gerichte apologie van Van Dorp.
- 49.Allen IV, 124-128, nr. 1044, Maarten van Dorp aan Erasmus (Den Haag, 28 november 1519), kopnoot: de wisselende betrekkingen tussen Erasmus en Van Dorp; ll. 49-60, met de annotatie bij l. 49; ll. 53-55: de passage over Meinard Man; vgl. Allen III, 59-60, nr. 637, aan Pieter Gilles (Leuven 28 augustus 1517), l. 11: *Dorpius; verum is quavis muliere inconstantior*.
- 50.Allen III, 98-100, nr. 676, aan Allard van Amsterdam (Leuven, 1517), opdrachtsbrief voor Allard van Amsterdam bij de Erasmus-uitgave van de brief van Eucherius van Lyon aan Valerianus die aan de uitgave van de *Disticha Catonis* was toegevoegd; ll. 33-40; 38-40: de opmerkingen over Meinard Man; vgl. A.J. Köller, *Alardus Aemstelredamus en Cornelius Crocus. Twee Amsterdamse priester-humanisten. Bijdrage tot de kennis van het Humanisme in Noord-Nederland in de eerste helft van de zestiende eeuw* (Nijmegen-Utrecht 1963) 32.
- 51.Aldus Tilmans, 'Hollandse kroniek', 179; vgl. CE II, 371: 'Man and Erasmus held each other in high esteem'.
- 52.CE I, 19-21: Catherine F. Gunderson en Peter G. Bietenholz over Allard van Amsterdam.
- 53.Kölker, *Alardus*, 20-21, noemt november als eerste zekere datum van Allards verblijf in Leuven, maar suggereert dat hij daar al eerder was gearriveerd; de inhoud van de vermelding uit november 1514 doet sterk vermoeden dat Allard Erasmus op dat moment al had ontmoet; welnu, uit Erasmus' itinerarium blijkt dat die ontmoeting dan tussen eind juli en begin augustus moet hebben plaatsgehad, want toen was hij op doorreis naar Basel, waar hij vanaf eind augustus 1515 tot en met maart 1516 zou verblijven.
54. Allen II, 269-271, nr. 433, Allard van Amsterdam aan Erasmus (Leuven, 1 juli 1516), ll. 2-28: over een vraagstuk van Augustinus en de betrokkenheid van Maarten van Dorp (ll. 13-14); ll. 32-34: het gedicht (zie daarvoor ook Allen I, 513, nr. 262, aan Andrea Ammonio (1478-1517) (Cambridge, 9 mei 1512), ll. 6-7 en n. aldaar; Kölker, *Alardus*, 29); ll. 35-38: Cornelius Aurelius en Willem Hermans.

- 55.CE III, 21-22: C.G. van Leijenhorst over Pompeius Occo.
- 56.Allen II, 375-378, nr. 485, Allard van Amsterdam aan Erasmus (Leuven, 11 november 1516), ll. 1-29: de bedoelde reactie op de leessuggestie; ll. 30-51: Pompeius Occo; ll. 36-37: het beheer van Agricola's werk; ll. 39-41: de passage over de bibliotheekcatalogus.
- 57.Allen III, 98-100, nr. 676, aan Allard van Amsterdam (Leuven 1517), ll. 1 en noot aldaar; 20-26.
- 58.Kölker, *Alardus*, 20; vgl. Hof, *Abdij*, 143, waar dat vermoeden zekerheid is.
- 59.Hof, *Abdij*, 267; Kölker, *Alardus*, 69-76.
- 60.Kölker, *Alardus*, 130.
- 61.Kölker, *Alardus*, 38-39.
- 62.Allen IV, 137-138, nr 1051, 'Erasmus aan de een of andere onbeschaamde kletsmaajor' (Erasmus cuidam ΑΘΥΡΟΓΛΩΤΤΩΙ) (Antwerpen, 7 december 1519), volgens Allen aan Adriaan van Baarland gericht, wat door Kölker terecht wordt geamendeerd; de geciteerde passages: ll. 5-6; 11-12; 12-13.
- 63.Kölker, *Alardus*, 40-42.
- 64.Allen VII, 202, nr. 1889, aan Juan Luis Vives (Basel, 15 oktober 1527), ll. 18-19: *Alardus clamat in textu multa parum attente recognita: sed hominem novi*.
- 65.CE III, 474: C.G. van Leijenhorst over Bartholomäus Zehender.
- 66.Allen I, 103-109, nr. 23, aan Cornelis Aurelius (Stein, juni 1489), ll. 66-68; Allen I, 118-119, nr. 28, aan Cornelis Aurelius (Stein, ?1489), ll. 20-22; of het om gedichten gaat die in 1491 in de in Deventer gedrukte dichtbundel *Silva carminum* zijn opgenomen, gaat is zeer de vraag, Allen I, 587.
- 67.P.J. Margry en C.M.A. Caspers (red.), *Bedevaartplaatsen in Nederland I: Noord- en Midden-Nederland* (Amsterdam-Hilversum 1997) 109-115: Jurjen Vis over het Heilig Bloedwonder van Alkmaar; vgl. Tilmans, 'Hollandse kroniek', 182-187.
- 68.Marcel Gielis, 'Erasmus en het bijgeloof', in: P. Bange en P.M.J.C. de Kort (red.), *Die fonteyn der ewiger wijsheit*. Middeleeuwse Studies V (Nijmegen 1989) 34-46; 38-41.
- 69.Zie op de website www.murmellius.com de tekst van de voordracht die mevr. dr Juliette A. Groenland op 16 maart 2004 ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van het gymnasium heeft gehouden; het is echter ten zeerste te betreuren (en bedenkelijk) dat de website van de school op geen enkele manier aan dat roemrijke verleden refereert; vgl. H.E. van Gelder, *Geschiedenis der Latijnse school te Alkmaar*, eerste gedeelte: *De groote school tot 1572* (Alkmaar 1905) 38-45; 90-106: over Murmellius, vgl. 149-162: bibliografie van de door Murmellius te Alkmaar geschreven werken; Alewijn Visser, *Latijnse school en gymnasium te Alkmaar. Gedenboek ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van het Murmellius-gymnasium, 1381-1904-1954* (z.pl.[=Alkmaar] 1954) 9-72; 17-33: over Murmellius.
- 70.Gysbert Boomkamp, *Alkmaer en deszelfs geschiedenissen, uit de nagelatene papieren van Simon Eikelenberg en veele andere echte stukken en bescheiden* (Rotterdam 1747) 366: ten tijde van Bartholomaeus van Keulen en Murmellius 900 klerken en leerlingen te Alkmaar, vgl. Van Gelder, *Latijnsche school*, 68-69: op zo'n ongeveer 4000 inwoners; vgl. Groenland, *Een humanist maakt school*, 275-277: 900 niet onaannemelijk.
- 71.Groenland, *Een humanist maakt school*, 278-279; 295-306.
- 72.Visser, *Latijnse school*, 20-21; vgl. Van Gelder, *Latijnsche school*, 95-86.
- 73.Groenland, *Een humanist maakt school*, 290-293: de oproep tot de collega-humanisten, afgesloten met het afzonderlijke lofdicht op Erasmus; zie verder de latijnse tekst in *Flores*, de *Appendix* op die dissertatie; vgl. Érasme, *De pueris*, ed. Jean-Claude Margolin, 328 en n. 363: tekst en Duitse vertaling door Dietrich Reichling, *Ausgewahlte Gedichte von Johannes Murmellius. Urtext und metrische Uebersetzung* (Freiburg im Breisgau 1881) 84-85: nr. XXXIII.
- 74.Groenland, *Een humanist maakt school*, 299; zie ook 465: *Flores*, fragment 6.3b.
- 75.Groenland, *Een humanist maakt school*, 306; zie ook 479: *Flores*, fragment 6.20: *Protrepticus poetantium*.
- 76.De *Scoparius in barbariei propugnatores et osores humanitatis ex diversis illustrium virorum scriptis ad iuvanda politoris litteraturae studia comparatus* verscheen postuum voor het eerst in druk bij A. Pafraet te Deventer (1517); het betreft achtereenvolgens een verwijzing naar het Adagium *Quid cani in balneo* (Ad. 339) in *Scoparius* 27; een fragment uit *De ratione studii* in *Scoparius* 28 (Groenland, *Een humanist maakt school*, 299 en n. 1262); drie fragmenten uit *De parabolis sive similibus* in *Scoparius* 29; een fragment uit de *Paraclesis* in *Scoparius* 42; verwijzing naar enkele *Adagia* in *Scoparius* 51; een verwijzing naar het belang van Erasmus' aantekeningen bij het Nieuwe Testament en zijn Hieronymus-uitgave in *Scoparius* 57; een verwijzing naar Erasmus als bijbelexegeet en Hieronymuskenner en als commentator van Cato of Probus in *Scoparius* 62; wederom een toespeling op Erasmus als Hieronymuskenner in *Scoparius* 73; een passage over juristen en hun

verzothed op commentariëren van wetteksten uit de *Lof der Zotheid* in *Scoparius* 83, gevolgd door de passage die meteen volgt op die over de juristen in *Scoparius* 88; een passage uit de commentaar op de eerste Psalm in *Scoparius* 108, een heel kort fragment uit de *Ratio* in *Scoparius* 109 en een wat langere passage uit de *Paraclesis* in *Scoparius* 110, een betrekkelijk lange aanhaling uit een brief van Erasmus aan Maarten van Dorp (Allen II, 90-114, nr. 337, Erasmus aan Maarten van Dorp (Antwerpen, eind mei 1515), ll. 310-331), gevolgd drie kortere fragmenten uit dezelfde brief (ll. 413-416; ll. 697-702; 796-817) in *Scoparius* 113-116; een kort fragment uit wat *apologia* wordt genoemd in *Scoparius* 125 en tenslotte in *Scoparius* 128 in de *admonitio lectoris* aangaande de brief van Hieronymus over de verloren zoon aan paus Damasus (opgenomen in de Decretenverzameling) een toespeling op Erasmus als deskundige; dit alles in A. Bömer (ed.), *Ausgewählte Werke des Münsterischen Humanisten Johannes Murnellius*, Heft V: Johannes Murnellius, *Scoparius in barbariei propugnatores et osores humanitatis ex diversis illustrium virorum scriptis ad iuvanda politioris litteraturae studia comparatus* (Münster 1895).

77. Groenland, *Een humanist maakt school*, 181-182: 'Kinderen moeten van jongs af aan onderricht worden in de vrije kunsten'; ik volg Groenlands vertaling van *liberaliter* niet, vgl. Érasme, *De pueris*, ed. Margolin, 427, 440; 504D, 508D: *éducation libérale*.

78. Groenland, *Een humanist maakt school*, 250; zie ook 459: *Flores*, fragment 5.21; Groenland doelt hier op een uitgave van Erasmus, *De octo orationes partium constructione* (C. Zyrickzee, Keulen 1514) A1^r (München BStB, L Lat. 164-voorts nog in Bamberg en UB Gent); vgl. M. Cytowska, *Libellus de constructione octo partium orationis*, ASD I.4 (Amsterdam 1973) 105-143: editie gebaseerd op Londen, R. Pynson 1513 (editie Zyrickzee niet genoemd); vgl. Allen II, 118-120, nr. 341, aan de Lezer (Basel, 30 juli 1515), voorwoord tot de uitgave Froben, Basel aug. 1515; vgl. Groenland, *Een humanist maakt school*, 305: daar weer 1515 als publicatiedatum genoemd.

79. Allen III, 122, nr. 697, aan Gerardus Listrius (Leuven, 2 november 1517); vgl. Allen III, 307-308, nr. 838, aan Gerardus Listrius (Leuven, ca 26 april 1518); vgl. Groenland, *Een humanist maakt school*, 320-321 (onafhankelijk van elkaar kwamen wij tot dezelfde karakteristiek aangaande de eerste brief van Erasmus aan Listrius na de dood van Murnellius).

80. Groenland, *Een humanist maakt school*, 319-320, zie ook 483, *Flores*, fragment 7.3; vgl. 321: weerwoord van Listrius; vgl. overigens de prijzende woorden die Murnellius wijdde aan Listrius als commentator van de *Lof der Zotheid* aan het slot van c. 62 van zijn *Scoparius*, Bömer (ed.), *Ausgewählte Werke* V, 58-59.

81. Franz Bierlaire, *La familia d'Érasme. Contribution à l'histoire de l'humanisme*. De Pétrarque à Descartes XVII (Paris 1968) 68-71.

82. Allen VII, 335, nr. 1955, aan Richard Pace (Basel, 22 februari 1528), ll. 12-13 [Talesius], ... *quem tibi commendo, mi Pacae, non ut famulum sed ut filium mihi charissimum*; de gift: Allen VIII, 63-74, nr. 2113, aan Talesius (Basel, 6 maart 1529), ll. 1-4; de hoedanigheid van de bedoelde munten: Allen I, 278, noot bij l. 109.

83. Zie daarover bijvoorbeeld Allen VI, 422-424, nr. 1759, aan John Francis (Basel, oktober 1526).

84. Over het geboortjaar van Erasmus is de discussie nog steeds niet verstomd; even leek het erop dat 1466 een vaste waarde zou worden, maar 1467 blijft nog steeds een goede mogelijkheid en stond vanouds op de sokkel van zijn beeld in Rotterdam; vgl. J. van Herwaarden, 'Erasmus of Rotterdam: the image and the reality', in: Jan van Herwaarden, *Between Saint James and Erasmus*, 509-533; 511-514.

85. Allen VI, 452-454, nr. 1780, aan Ludwig Baer (Basel, 27 januari 1527), ll. 20-27.

86. Allen VI, 503-506: Appendix XIX, Erasmus' first will (Basel, 22 januari 1527); vgl. Allen VI, 452-454, nr. 1780, aan Ludwig Baer (1479-1551) (Basel, 26 januari 1527), noot bij l. 3.

87. Allen XI, 362-365, Appendix XXV: Erasmus' testament dd. 12 februari 1536, ll. 4-5: ..., *irritum vero si quid alias testatus sum*; vgl. Allen X, 142-143, nr. 2754, aan Bonifatius Amerbach (Freiburg im Breisgau, 15 januari 1533), l. 7 en n. aldaar: over mogelijke andere testamenten tussen 1527 en 1536; vgl. Alfred Hartmann (ed.), *Die Amerbachkorrespondenz IV: Die Briefe aus den Jahren 1531-1536* (Basel 1953) 176, nr. 1703, met aldaar naast de door Allen uitgegeven Erasmuscorrespondentie, ook een aantal andere op het testament van Erasmus betrekking hebbende stukken, zie Register, s.v. Erasmus, Testamente; Legate.

88. Allen I, 1-46, I: Brief van Erasmus aan Johann von Botzheim (ca 1480-1535) (Basel, 30 januari 1523), i.h.b. 38-42: catalogus van zijn werken, ingedeeld naar soort; vgl. Allen VIII, 372-377, nr. 2283, aan Hector Boece (Freiburg im Breisgau, 15 maart 1530) ll. 41-228.

89. Allen VI, 505.110-111: *Vigesimam ad monasterium Emondanum reponendam in eius bibliotheca*; de eerste zes begunstigen waren Erasmus' belangrijkste Engelse relaties, achtereenvolgens William Warham (ca 1456-1532), aartsbisschop van Canterbury, Cuthbert Tunstall (1474-1559), bisschop van Londen, Thomas More (1478-1535), 'baron van Engeland', John Longland (1473-1547), bisschop van Lincoln en John Fisher (1469-1535), bisschop van Rochester, waarbij dient te worden opgemerkt dat het vijfde exemplaar was bestemd voor

Cambridge waar het in de bibliotheek van Queen's College moest worden geplaatst; het zevende was bestemd voor de bibliotheek van Karel V (1500-1558) in Spanje en het achtste voor de kardinaal van Toledo, Alfonso de Fonseca (ca 1475-1534). Keizer Karels broer koning Ferdinand van Oostenrijk (1503-1564) zou het negende exemplaar ontvangen en diens trouwe secretaris Bernhard von Cles (1485-1539), bisschop van Trente, het tiende. Voor Giambattista Egnazio (1478-1553), een Venetiaans humanist die Erasmus al bij de *Adagia*-uitgave van 1508 had bijgestaan, was het elfde exemplaar bestemd. Daarna komen een paar Nederlandse bestemmingen, achtereenvolgens het *Collegium Trilingue* te Leuven, het *Collegium Liliense* in dezelfde stad, het door Pierre Cotrel (1461-1545) gestichte College voor de schone letteren te Doornik (vanaf 1525 korte tijd een universiteit), Frans van Cranevelt (1485-1564), raadsheer van de Grote Raad te Mechelen, Lieven Hugenoyts (1457-1537), abt van de St. Baafs te Gent, Marcus Lauwerijns (1488-1540), deken van het kapittel van de St. Donaas te Brugge (ter plaatsing in de bibliotheek van het College daarvan), Nicolaas Everaerts (1461/2-1532), President van het Hof van Holland, en de uit Gouda afkomstige theoloog Herman Lethmaet (1492-1555), kanunnik van St. Marie te Utrecht, wien het negentiende exemplaar was toebedeeld.

90. Over deze thematiek bijvoorbeeld J. van Herwaarden, 'Erasmus en zijn vorst', *Rotterdams Jaarboekje* XI.2 (2004) 109-146.

91. Allen II, 73-74, nr. 651, aan Marcus Laurinus (Leuven 7 september 1517), ll. 10-13; vgl. Allen II, 119-121, nr. 695, aan Pierre Barbier (Leuven, 2 november 1517), ll. 17-19; Allen VI, 3-4, nr. 1537, Pieter de Corte (1491-1567) - regent van het Collegium Liliense in 1527 – aan Erasmus (Leuven, 21 januari 1525), passim: beschrijft het Erasmiïsche karakter van het onderwijs in dat college, bv. ll. 12-14: *Nullum hic sacrum fit sine Erasmo, nihil absque Erasmo doctum, nemo non hic Erasmo suam eruditionem refert accepta*.

92. Allen VI, 44-52, nr. 1558, aan Willebald Pirckheimer (Basel, 14 maart 1525), ll. 298-308.

93. CE I, 446-447: James D. Tracy over Nicolaas Everaerts; CE II, 327-328: C.G. van Leijenhof over Herman Lethmaet.

94. Anne Reeve (ed.), *Erasmus' Annotations on the New Testament. The gospels. Facsimile of the final Latin text (1535) with all earlier variants (1516, 1519, 1522 and 1527)* (London 1986) 22, bij Matthaeus 3:16, *Baptizatus autem Iesus* (vgl. LB VI, 21F-22C).

95. CE II, 212: Marcel A. Nauwelaerts over Lieven Hugenoyts.

96. Allen VI, 414-415, nr. 1753, aan Andreas Krzycki (Basel, 9 september 1526), ll. 19-25.

97. Allen VI, 158-163, nr. 1603, aan Willibald Pirckheimer (Basel, 28 augustus 1525), ll. 25-31; ll. 29-30: citaat.

98. Allen VI, 180-183, nr. 1620, aan Noël Bédier (Basel, 2 oktober 1525), l. 50, ll. 55-56; vgl. Allen VI, 414-415, nr. 1753, aan Andreas Krzycki (Basel, 9 september 1526), ll. 32-34.

99. Allen VII, 14-23, nr. 1805, aan Juan Maldonado (ca 1485-ca 1554) (Basel, 30 maart 1527), ll. 1-2: *pseudomonachorum tragicomediam*; ll. 93-97-98: *monachi quidam, imo pseudomonachi* (n.a.v. reactie bedelmonniken op de Spaanse vertaling van het *Enchiridion*); vgl. Allen VII, 66-68, nr. 1821, aan Johannes à Lasco (Basel, 17 mei 1527), ll. 35-36: *quidam pseudomonachi* (n.a.v. reactie op Franse vertaling van enkele geschriften van Erasmus in Frankrijk); vgl. Allen VI, 332-334, nr. 1704, aan John Longlond (Basel, 30 april 1526), l. 20: *mali monachi*; l. 35, 38: *pseudomonachos; quaestum pseudomonachorum* (n.a.v. reacties op de *Colloquia*).

100. Allen VI, 154-158, nr. 1603, aan Willebald Pirckheimer (Basel, 28 augustus 1525), ll. 87-88; vgl. Allen VII, 5-14, nr. 1804, aan Thomas More (Basel, 30 maart 1527), ll. 260-277, waar Erasmus het heeft over de benedictijn Alonso Ruiz de Virués (1493-1545), die zich als verdediger van Erasmus opwierp, maar in Erasmus' ogen hem bejegende zoals 'het cohort soldaten dat Christus behandelde'; 'hij bepleitte de zaak der monniken met een ongelooflijke heftigheid, alsof oprechte monniken mij zouden mishagen'; uiteindelijk ontwikkelde zich een goede verstandhouding tussen beiden, CE III, 400-401: Paul J. Donnelly en Thomas B. Deutscher over Virués.

101. Allen VI, 154-158, nr. 1603, aan Willebald Pirckheimer (Basel, 28 augustus 1525), ll. 72-78; vgl. ll. 89-92.

102. Allen XI, 206-209, nr. 3043, aan Damião de Gois (Basel, 18 augustus 1535), ll. 35-36; Allen XI, 270-271, nr. 3085, Damião de Gois aan Erasmus (Padua, 26 januari 1536), ll. 25-40; Allen XI, 339-340, nr. 3132, Damião de Gois aan Erasmus (Neurenberg, 15 juli 1536), ll. 44-47; Damião de Gois (1502-1574) koesterde het plan om op zijn kosten Erasmus' verzamelde werken uit te geven, CE II, 113-117: Elisabeth Feist Hirsch over Damião de Gois; vgl. Elisabeth Feist Hirsch, *Damião de Gois. The life and thought of a Portuguese humanist, 1502-1574* (The Hague 1967) 82-84; 86-87; vgl. Hartmann (ed.), *Amerbachkorrespondenz* IV, 436-437, nr. 2059, Bonifatius Amerbach aan Damião de Gois (Basel, 29 augustus 1536), ll. 20-33: refereert aan het aanbod van De Gois, die zich daaraan later zou onttrekken: Hartmann (ed.), *Amerbachkorrespondenz* IV, 464-465, nr. 2093, Damião de Gois aan Bonifatius Amerbach (Padua, 14 december 1536).

103. Adalbert Horawitz en Karl Hartfelder (ed.), *Briefwechsel des Beatus Rhenanus* (Nieuwkoop 1966=Nachdruck Leipzig 1886) 429-430, nr. 300, Beatus Rhenanus aan Bonifatius Amerbach (Sélestat, 20 augustus 1536), 531: *Ibi* [nl. in het voorwerk tot de nog door Erasmus verzorgde Origenes-uitgave] *poterit fieri mentio de Erasmicis operibus simul aedendis*; vgl. Allen XI, 504, n. bij l. 43.
104. Allen I, 56-71, IV: Beatus Rhenanus aan Karel V (Sélestat, 1 juni 1540).